दर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता। शब्दप्रवृत्तिरन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पितेति"। यत्र कर्मणि कर्त्तरि वा विशेषः क्रियाकृतोऽसाधारणधर्मो दृश्यते तत्रैव क्रिया व्यवस्थितेत्यर्थः धात्वर्थयोः फलव्यापाररूपयोः क्रिययोरुभयनिष्ठत्वेऽपि तत्कृतविशेषादेव तन्निष्ठत्वव्यवहार इति भावः। विशेषश्च द्विविधः धातूपस्थाप्यः तदनुपस्थाप्यश्च तत्राभ्यर्हितत्वेन उपस्थितत्वेन च धातूपात्तविशेषस्यैव प्रथमं ग्रहणं तदप्राप्तौ तु अपरस्येति विवेकः। तेन पच्यादयः स्वोपस्थाप्यस्य कर्त्रपेक्षयाऽसाधारणधर्मस्य व्यापाररूपक्रियाकृतस्य विक्लित्तिरूपफलस्य बोधकाः कर्मस्थभावकाएव गम्यादयस्तु नैवं तदुपस्थाप्यफलस्य संयोगादेरुभयनिष्ठतया साधारण्यात् धातूपस्थाप्यविशेषासत्त्वात् धात्वनुपस्थाप्यस्य क्रियाकृतस्य गमादिरूपासाधारणधर्मस्य ग्रहणं तस्य च कर्त्तरि दर्शनात् कर्त्तृस्थत्वम्। एवञ्च कर्त्तृस्थादिविभाग एतन्मते न्यायमूल एव। अन्येषां मते पुनः शब्दप्रवृत्तिः कर्मवत्कार्य्यप्रवृत्तिः शब्दैरेव नियामकशास्त्रैरेव प्रकल्पितेति द्रष्टव्यम्। तच्च शास्त्रं यथा "कर्मस्थः पचतेर्भावः कर्मस्थाश्च भिदादयः। कर्त्तृस्थो बुद्ध्यतेर्भावः कर्तृस्थाश्च गमादयः" इति कर्मस्थाः कर्मस्थक्रियार्थका इत्यर्थः एवमग्रेऽपि। सम्प्रदायविदस्तु एतच्छास्त्रमपि न्यायमूलकं पूर्वोक्तरीत्या एतेषां कर्मस्थत्वादिव्यवस्थापनात् अन्यथा प्रातस्विकरूपेण तद्गणनस्य कर्तुमशक्यतयाऽव्यवस्थापत्तेरित्याहुः। एवञ्च क्रियाकृतविशेषेणैव क्रियाव्यवस्थेति पक्षमलम्ब्य "निर्वर्त्त्ये च विकार्य्ये च कर्मवद्भाव इष्यते। नतु प्राप्ये कर्मणि तु सिद्धान्तोऽयं व्यवस्थितः" इत्यभियुक्तैर्व्यवस्था भङ्ग्यन्तरेण दर्शिता। तथा च निवर्त्त्यविकार्य्ययोरेव क्रियाकृतस्य उत्पत्त्यादिरूपस्य विशेषस्य सत्त्वात्, प्राप्ये तदसत्त्वाच्च तेषु कर्मवद्भावाभावौ बोध्यौ। "क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र व तिष्ठति" इत्यग्रिमप्राप्यकर्मलक्षणे प्राप्यस्य क्रियाकृतविशेषाभावकथनात् व्यतिरेकेण निर्वर्त्त्यविकार्ययोस्तत्सत्त्वमर्थायातमित्यलं विस्तरेण। सनन्तधातूनां धात्वर्थेच्छार्थकत्वेन कर्तृस्थत्वेऽपि तत्प्रकृतीभूतधातोरेव कर्मस्थकर्तृस्थभावकतया व्यवस्था तत्प्रकृतेरात्मनेपदादिना तदन्तस्यात्मनेपदादिवदिति द्रष्टव्यम्' बोधस्तु कर्मकर्तरि कर्तरीव यथा ओदनः पच्यते स्वयमेवेत्यादौ ओदनाभिन्नैकाश्रयकविक्लित्त्यनुकूलस्थाल्यादिसंयोगरूपो व्यापारः।

अपरे तु कर्तुराश्रयांशे विशेषणत्ववत् व्युत्पत्तिवैचित्र्येण फलेऽपि विशेषणत्वमङ्गीचक्रुरङ्गीचक्रुश्चात्र नामार्थधात्वर्थयोरपि साक्षादन्वयम्। वस्तुतस्तु तिङर्थाश्रयस्यैव व्युत्पत्तिवैचित्र्येणोभयत्रान्वय इति द्रष्टव्यम्, अकर्मकत्वेन प्रसिद्धाः सत्ताद्यर्थका अभियुक्तैरन्यत्र संगृहीता यथा "सत्ताजीवनदर्पभीतिशयनक्रीडानिवासक्षयाव्यक्तध्वाननभोगतिस्थितिजरालज्जाप्रमादोदये। मोहे खेटनवेगयुद्धदहनख्यातिक्षरोन्मादके शुद्धिस्वेदपलायनभ्रमणकेशान्तौ प्लुतौ मज्जने। दृप्तौ जागरशोषवक्रगमनोत्साहे मृतौ संशये म्लानौ मन्दगतौ च नृत्यपतने चेष्टाक्रुधौ रोदने। वृद्धौ हावकृतौ च सिद्धिविरतौ हर्षोपवेशे बले कम्पोद्वेगनिमेषभङ्गयतनार्थे धातवोऽकर्मकाः। दौर्बल्यादिषु चार्थेषु वर्त्तमानास्तु धातवः। वाचका भावमात्रस्य यतस्तस्मादकर्मकाः। कौटिल्यादिषु चार्थेषु प्रोक्ता ये ते तु धातवः। तद्वद्भावेऽकर्मकाः स्युस्तद्वत्कृत्यां सकर्मकाः। क्रियावाचित्वमाख्यातुं प्रसिद्धोऽर्थः प्रदर्शितः। प्रयोगतोऽन्ये मन्तव्या अनेकार्था हि धातवः" इति। ३आकाशादिमहाभूतेषु। ४इन्द्रियेषु ५शब्दाद्याकाशादिगुणेषु। देहस्थेषु "रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातव इत्युक्तेषु ६रसादिषु। ७मनःशिलाद्यश्मविकारे। ८कफादौ अमरः। अत्राह सुश्रुतः। "ते धातवोऽपि विद्वद्भिर्गदिता देहधारणात्। विसर्गादानविक्षेपैः सोमसूर्य्यानिला यथा। धारयन्ति जगद्देहं कफपित्तानिलास्तथेति"। ९अस्थ्नि। १०स्वर्णादौ तत्राष्टधातवो यथा "हिरण्यं रजतं कांस्यं ताम्रं सीसकमेव च। रङ्गमायसरैत्यञ्च धातवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः" इति दानसागरः। "सुवर्णं रजतं ताम्रं लौहं कुप्यञ्च पारदम्। रङ्गञ्च सीसकञ्चैव इत्यष्टौ देवसम्भवाः" इति वैद्यकम्। सप्त धातवो यथा। "स्वर्णं रूप्यञ्च ताम्रञ्च रङ्गं यसदमेव च। सीसं लोहञ्च सप्तैते धातवो गिरिसम्भवाः" इति भावप्र०। "वलीपलितखालित्यकार्श्यावल्यजरामयान्। निवार्य देहं दधति नृणां तद्धातवो यथा। "सुवर्णरूप्यताम्राणि हरितालमनःशिला। गैरिकाञ्जनकासीससीसलोहाः सहिङ्गुलाः। गन्धकोऽभ्रकमित्याद्या धातवो गिरिसम्भवाः"। नव धातवो यथा "हेमतारारनागाश्च ताम्ररङ्गे च तीक्ष्णकम्। कांस्यकं कान्तलौहश्च धातवो नव कीर्त्तिताः"। माक्षिकं तुत्थिकाभ्रे च नीलाञ्जनशिलाऽलकाः। रसकश्चेति